بارودۆخی ڕۆشنبیریی کەلار و گەرمیان و ڕۆڵی نووسەر و ئەدیبانی ناوچەکە لە گۆڤار و بڵاوکراوە کوردییەکاندا (١٩٢١ - ١٩٧٥)

سەباح عەلی جاف
(بەشی مێژوو- کۆلێژی پەروەردە- زانکۆی گەرمیان)

کردنەوەی مزگەوت و قوتابخانە لە کەلار، هاوکات نزیکی کەلار لە دوو شاری ئاوەدانی وەک (کفری و خانەقین) کاریگەریی بەرچاویان لەسەر بارودۆخی ڕۆشنبیریدا هەبووە، کەسانی خوێندەوار لە نێو بنەماڵەی بەگزادەدا هەر لە سەرەتاوە بۆ خزمەتی ئەم لایەنە کاریان کردووە، ئەویش بەکردنەوەی مزگەوت و قوتابخانە، لەگەڵیشیدا بۆ پەرەپێدانی زیاتری لایەنی ڕۆشنبیری و هۆشیارییان بەردەوام سەردانی جێگە ئاوەدانەکانی ئەو دەمەی کوردستان، بە تایبەت کفرییان کردووە.

مەحموود پاشای جاف وەک سەرۆکی هۆزی جاف، سەرباری ڕاپەڕاندنی ئیشوکارەکانی هۆزەکەی، بۆ خۆی خاوەنی کەشکۆڵێکی بە بەها بووە، کەشکۆڵەکەی لە دوو بەرگدا لەلایەن (بنکەی ژین)ەوە چاپ کراوە، مەحموود پاشا بەشێک لە تەمەنی خۆی بەخشیوەتە ئەدەب و کەلەپووری نەتەوەکەی، بۆ خۆیشی دەستی نووسینی شیعری هەبووە، لەگەڵیشیدا گرنگی بە ئەدیبان و شیعری شاعیران داوە، هەر بۆیە لە کەشکۆڵێکدا کۆی کردوونەتەوە و پێوەندی بەتینیشی لەگەڵ شاعیرانی کوردی سەردەمی خۆیدا هەبووە، وەک: مەولەوی (١٨٠٦- ١٨٨٢)، شێخ ڕەزای تاڵەبانی (١٨٣٧- ١٩٠٩)، پیرەمێرد (١٨٦٧- ١٩٥٠)، ئەم کەشکۆڵە گەنجینەیەکی گران بەهایە، شیعری گەلێک شاعیری کورد و فارسی تێدا کۆکراوەتەوە، بەشێکی ئەم کەشکۆڵە بە دەستوخەتی مەحموود پاشا نووسراوەتەوە، تەنانەت باس لەوەش کراوە، سەرۆکاکانی جاف کتێبخانەی گەڕۆکیان هەبووە و لەکاتی گەرمیان و کوێستانی جافدا، لەگەڵ خۆیاندا گواستوویانەتەوە (جاف، ٢٠١٤، ل١٠، ٣٣، ٥١، ٥٣).

هەر لە نێو بنەماڵەی جافدا، دوو کەسایەتی تر خاوەنی دوو کەشکۆڵی گرنگن کە تا ئێستا بڵاو نەکراونەتەوە، ئەوانیش هەریەک لە ڕەزا بەگی حەمە پاشای کەیخەسرەو بەگی جاف، دەستی نووسینی شیعری بەنازناوی (دانش) هەبووە و شیعری بڵاوکردووەتەوە، ئەو خاوەنی گەلێک دەستنووس و کتێبخانەیەکی دەوڵەمەند

بووە، جگە لە کەشکۆڵەکەی، دەستنووسەکانی تری لەناوچوون، سەرباری ئەمەیش ڕەزا بەگ بۆ خۆی بەهرەی خەتخۆشی هەبووە، شیعری گەلێک لە شاعیرانی (کورد و فارس)ی لە دووتوێی (٣١٢) لاپەڕەدا بە خەتی (شکستە) لە کەشکۆڵەکەیدا نووسیوەتەوە (باوەڕ، ٢٠٢١، ل٦٥-٢٠)، کەریم بەگی جاف کتێبخانەیەکی تایبەتی هەبووە، خاوەنی کەشکۆڵێکی گەورەیە، شیعری گەلێک لە شاعیرانی فارس و کوردی تێدا کۆکراوەتەوە، وەک (مەولەوی، شێخ ڕەزای تاڵەبانی، نالی...تاد)، بێجگە لەمەش کەریم بەگ خاوەنی کتێبی (تەئریخی جاف)ـە، ئەم بەرهەمە کاتی خۆی کەریم بەگ بە چوار نوسخە نووسیوەتەوە، یەک لەو نوسخانەی بە عەباس عەزاوی (١٨٩١- ١٩٧١) داوە (نەریمان، ١٩٩٤، ل٧٨؛ جاف، ١٩٩٥، ل٨-١٠).

هەر لە سنووری کەلار و دەوروبەری ژمارەیەک کەشکۆڵی تر هەبوون بەسەرهات و شیعری شاعیرانیان تێدا کۆکراوەتەوە، لەوانە: کەشکۆڵی شێخ عەبدوڵڵای قەڵاتۆپزان (؟-١٩١٦)، کەشکۆڵی مەلا ئەحمەدی دەککە (١٨٨٠- ١٩٥٩)، کەشکۆڵی شێخ مەحموودی شێخ سلێمانی شاکەل (١٩١٩- ١٩٤٥) (باوەڕ، ٢٠٢١، ل٢٠)، هەریەک لە (هەردەوێڵ کاکەیی و کاروان عوسمان خەیات)یش بەرهەمێکیان بەناوی (کەشکۆڵی گەرمیان) چاپ کردووە، ناوی ئەو کەسانەی لەسەر نییە کاتی خۆی بەرهەمی ناو ئەم کەشکۆڵەیان کۆکردووەتەوە، لەم کەشکۆڵەدا شیعری گەلێک شاعیری تێدایە، بە تایبەت شیعری شاعیرانی گەرمیان، لەوانە: خەلیل منەوەر (١٨٧٩- ١٩٢٣)، عەلی گریانی، شەوقی...تاد (کاکەیی، ڕێبین، ٢٠١٧، ل١٦، ٢٥)، سەرباری بەرەو پێشچوونی ڕەوتی ژیان، بەڵام لە سەدەی بیستەمدا کەسایەتییەکی تری کەلار و

شێخ ئەحمەد شاکەلی

دانیشتووی گوندی (پۆقە) بە کاری کۆکردنەوە و بەسەرهات و شیعری شاعیرانەوە خەریک بووە و لە کەشکۆڵێکدا هەموویانی کۆکردووەتەوە، ئەویش حەمەی شاسواری پۆقە (١٩٣٠- ٢٠٠٤) بووە (باوەڕ، ٢٠١٤، ل٨٩).

حەمە بەگی جاف لە خولی دووەمی هەڵبژاردنەکانی ئەنجوومەنی نوێنەراندا ئەندام بووە، سەرباری کاری سیاسی، بۆ خۆی پیاوێکی ڕۆشنبیر بووە و پێش ئەوەی ببێتە ئەندام لە ئەنجوومەنی نوێنەران، لە نووسینێکدا بەناوی (م. ج. پیر وەیس)، کە مەبەست (محەمەد جاف)ـە لە گۆڤاری (زاری کرمانجی) لەژێر ناوی (بۆ مەندووبەکانمان) وتارێکی نووسیوە، (مستەفا نەریمان)یش لە وتارێکیدا لە گۆڤاری ڕەنگین جەخت دەکاتەوە ئەو (م. ج. پیر وەیس)ی گۆڤاری زاری کرمانجی حەمە بەگی جاف بووە. (پیر وەیس، ١٩٢٨، ل٨؛ نەریمان، ١٩٩٤، ل١٩)، گۆڤاری زاری کرمانجی لە ساڵی دووەمی دەرچوونیدا بەهۆی خراپیی ئامێری چاپکردنەوە تووشی گرفت بووە، ئەمەیش وای کردووە بۆ ماوەیەک لە دەرچوون بوەستێت، بەڵام بە هەوڵی

چەند کەسێک لە ڕووی داراییەوە هاوکارییان پێشکەش کردووە و گۆڤارەکە دەرچووەتەوە، حەمە بەگ لە کەلارەوە بڕی (٥) ڕوپیەی بۆ ئەو مەبەستە پێشکەش کردووە، گۆڤارەکە بە کەسە باشەکانی کورد ناوی بردووە (زاری کرمانجی، ١٩٢٨، ل٢٣).

هەردوو مزگەوت و قوتابخانەی کەلار، سەرباری لایەنی پەروەردە، کاریگەری زۆریان لەسەر لایەنی ڕۆشنبیریش هەبووە، بە تایبەت لە بواری ئەدەبی و هاندانی فەقێ و قوتابییان بۆ ناسین و خوێندنەوەی شیعری شاعیرانی کورد، لە مزگەوت و حوجرەی کەلاردا، بەشی زۆری فەقێیەکان شارەزایی باشیان لە خوێندن و نووسینی کوردیدا هەبووە، ڕۆڵی گەورە و گرنگیان لە پاراستن و گەشەپێدانی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردیدا بینیوە، شیعری شاعیرانی کوردیان خوێندووەتەوە، مەلا حەمە نەجیب (١٩٣٢- ١٩٩٦) خاوەنی دەنگێکی خۆش بووە، لەکاتی وانە وتنەوە بە فەقێکانی، شیعری بۆ خوێندوونەتەوە و بە سیاچەمانەش قەسیدەی شاعیرانی بە ئاوازێکی خۆش وتووەتەوە (شاکەلی، ٢٠١٦، ل٧٣، ٧٨)، لە قوتابخانەی کەلاریش بەشێک لە مامۆستایان کاریگەرییان لەسەر لایەنی ڕۆشنبیریی قوتابیان، بە تایبەت ناساندنی فەرهەنگ و ئەدەبی کوردی بە منداڵان هەبووە، زۆرجار مامۆستایان قوتابیانیان لەسەر شیعری شاعیران ڕاهێناوە، قوتابخانەکەیش خاوەن کتێبخانەیەکی بچکۆلە بووە، کە مامۆستایان و قوتابییان سوودیان لێ بینیوە (جاف، ٢٠١٦، ل٥٤).

کەسایەتییەکانی بەگزادەی جاف سەرباری کاروباری هۆزەکەیان، بۆ خۆشیان خەڵکانی ڕۆشنبیریان تێدا هەڵکەوتووە و لەم ڕووەوە لە باشترکردنی ئەم لایەنەی کەلاردا ڕۆڵیان هەبووە، کەریم بەگی جاف دیوەخانەکەی بەردەوام خەڵکانی ڕوناکبیر و ئەدیب و مەلا و مامۆستای لێ نەبڕاوە و کۆڕی شاعیر و ئەدیبانی تێدا گرێ دراوە، لەگەڵ ئەمەشدا کەریم بەگ پێوەندی لەگەڵ خەڵکانی ڕۆشنبیری سەردەمەکەیدا هەبووە، چ لە ئاستی کوردستان، یان عێراق، ئەوەتا عەباس عەزاوی پارێزەر و مێژوونووس لە درێژەی گەشتە زانستییەکانیدا، بەمەبەستی دەستخستنی دەستنووس و زانیاری لەسەر ناوچە و هۆزە جیاجیاکان، ساڵی (١٩٤٣) هاتووەتە سنووری گەرمیان و کەلار، عەباس عەزاوی زۆرتر ئەم گەشتەی تایبەت بووە بە کۆکردنەوەی زانیاری بۆ کتێبی (عشائر العراق)، بە تایبەت بەشی دووەمی لە ساڵی (١٩٤٧)دا بڵاوکراوەتەوە، هەر لەو گەشتەدا عەزاوی لە کەلار سەردانی کەریم بەگی کردووە، پێدەچێت هەر ئەو دەمە کەریم بەگ دەستنووسی (تەئریخی جاف)ی پێدابێت، عەزاویش لە کتێبەکەیدا (عشائر العراق) بەشی دووەمی کە تایبەتە بە هۆزە کوردەکان سوودی زۆری لەم دەستنووسە ڕەسەنە وەرگرتووە (العزاوي، ١٩٤٧، ص٤٦؛ باوەڕ، ٢٠١٦، ل٧٧).

ژمارەیەک ڕووناکبیر و ئەدیب و هونەرمەند بەمەبەستی جۆراوجۆر هاتوونەتە کەلار، عەلاددین سەجادی (١٩٠٧- ١٩٨٤) چەند جارێک هاتووەتە گوندەکە و لەلایەن بەگزادەکانی جاف، بە تایبەت (حەمەسەعید بەگی جاف)ـەوە پێشوازی لێ کراوە، هەر لە کەلار سەجادی توانیویەتی خەڵکانی قسەخۆش و نوکتەباز لەناو جافدا کۆبکاتەوە و سوود لە بەسەرهاتەکانیان وەربگرێت، بەشێوەیەک دواتر لە کتێبە بەناوبانگەکەی (ڕشتەی مرواری) دا بڵاویان بکاتەوە، هەر یەک لە ڕەفیق حیلمی و نووری ئەحمەد تەها و مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی و ئیبراهیم ئەحمەدیش بەهەمان شێوە چەند جارێک

هاتوونەتە کەلار و لە دیوەخانی بەگزادەکاندا پێشوازییان لێ کراوە، (قانع)ی شاعیریش (١٨٩٨- ١٩٦٥) سەردانی گوندەکەی کردووە و تێیدا ماوەتەوە. (شاکەلی، ٢٠١٢، ل١٤٧؛ خەسرەو جاف، ٢٠٢٠، چاوپێکەوتن).

سەرباری ئەوەی ئەدیب و نووسەران سەردانی ناوچەکەیان کردووە، بە هەمان شێوە هونەرمەندانیش هاتوونەتە کەلار و دەوروبەری، هونەرمەندی ناوچەی هەورامان حەمە حسێن یووسف ناسراو بە (حەمە حسێن کەیمنەیی) لە ساڵی (١٩٥٠)دا هاتووەتە کەلار و (٩) ساڵ تێیدا ماوەتەوە، هەر لێرە ژمارەیەک گۆرانی گوتووە، دواتر بووەتە بەشێک لە مۆرک و هونەری ڕەسەنی دەڤەرەکە، لەوانە: ئەمنە هۆ ئەمنە، هەوری لەمل، خاوەر خاوەر و سەلە سەلە، ئەمەی دواییان زۆرتر ناوبانگی ڕۆیشتووە بەناوی (هۆ سەلە سەلە...)، هۆنراوەی گۆرانی (سەلە) هی داوود بەگی جاف بووە، سەلەیش مەبەست خاتوو سەلەی سەبری بەگی باوەنوورە، کە ژنێکی سەلاری شۆخوشەنگ بووە، بەڵام حەمە حسێن باسی لەوە کردووە، ئەم گۆرانی (سەلە)ی بۆ سەلە کەلاری (١٩٣٧- ٢٠٠٧)ی وتووە (کەیمنەیی، ٢٠٢٠، چاوپێکەوتن؛ حەمە ساڵح، ٢٠١٧، ل٦)، هەروەها هونەرمەند حەسەن زیرەک (١٩٢١- ١٩٧٢) چەند جارێک هاتووەتە سنووری گەرمیان، لە گوندی ژاڵە لە کاتی شایی و زەماوەندا ڕووی لەو گوندە کردووە، لە (ئەیلولی ١٩٥٨)دا لە کاتی گەڕانەوەی بەرەو ئێران چووەتە گوندی تازەدێی باکووری کەلار، هەر لەو هاتنەیدا ژمارەیەک گۆرانی پێشکەش کردووە (حاجی مەحموود، ٢٠٠٩، ل٤٣- ٤٤).

نەورۆز وەک بۆنەیەکی نەتەوەیی لەلای کۆمەڵانی خەڵک مانای ئازادی و نوێبوونەوەی

لە ڕاستەوە: مستەفا نەریمان (بەپێوە وەستاوە)، حاجی برایمی شاتری، حەمەسەعید بەگی جاف، حاجی حەسەنی شاتری.

گەیاندووە.

لە کەلار یادکردنەوەی ئاگری نەورۆز وەک بۆنەیەکی نەتەوەیی ساڵانە ژمارەیەک چالاکیی ڕۆشنبیری لەخۆگرتووە، بۆ یەکەمین جار لە (ئاداری ١٩٤٥)دا ئاگری نەورۆز کراوەتەوە، قوتابیان و مامۆستایانی کەلار سروودی نەورۆزیان وتووەتەوە (نەریمان، ١٩٩٤، ل١١٠).

بەم شێوەیە ساڵانە ئاگری نەرۆز کراوەتەوە، بەڵام هەندێک ساڵ کردنەوەی ئاگری نەورۆز جیاواز بووە، ئەوەتا لە ئێوارەی (٢٠ی ئاداری ١٩٥٧) لە کەلار نەورۆزێکی جیاواز لە بەردەم ماڵی مستەفا بەگی جافدا کراوەتەوە، هەر لەم یادەدا فوئاد عارف (١٩١٣ — ٢٠١٠) بە میوانی لە کەلار بووە و ئامادەی یادەکە بووە، چەند چالاکییەکی ڕۆشنبیریی و هونەری پێشکەش کراون، لەوانە: وتنی سروودی خوایە وەتەن ئاواکەی، نەورۆز، نمایشی شانۆگەری میللی (کاوە و زوحاک)، هەڵپەڕکێی میللی ناوچەکە (قادر، ٢٠١٤، ل٧). لە (نەورۆزی ١٩٦٣)شدا بە شێوەیەکی جیاواز لە لای چایخانەی (حەسەن هەیەر)ەوە یادی نەورۆز کراوەتەوە و تێیدا ژمارەیەک چالاکی پێشکەش کراون، هەر لەو

یادەدا چالاکیی (دوانزە سوارەی مەریوان) نمایش کراوە، هونەرمەندی میللی کەلار حسێن هەیەر (١٩٣٠- ٢٠١٧) چەند گۆرانییەکی میللی گەرمیانی وەک (شیرینێ خانم، کەنیلە کەنیلە، کەنیشکە کاڵەکە)ی لەگەڵ (هۆرەی جافی) پێشکەش کردووە (ڕەشید، ٢٠٠٤، ل٣٨).

یادی نەورۆزی ساڵی (١٩٦٩) جیاواز لەوانی تر لە ئێوارەی (٢٠ی ئادار)دا بە ئامادەبوونی نزیکەی (٢٠٠٠) کەس لە کەلار و گەرمیان و کوردستان بە خوێندنی چەند ئایەتێک لە قورئانی پیرۆز دەستی پێ کردووە، هەر لەم ڕێوڕەسمەدا ژمارەیەک وتار و چالاکی پێشکەش کراون، عەلی مام ڕەزا وتاری ئامر هێزی کەلاری باڵی مەکتەبی سیاسی پارتی پێشکەش کردووە، هەر لە ڕێوڕەسمی نەورۆزی ئەو ساڵەدا چەند چالاکییەک کەشێکی کوردەوارییان بە یادەکە بەخشیوە، ژمارەیەک سروود لەلایەن قوتابیانی قوتابخانەی کەلارەوە بە سەرپەرشتی ئەحمەد کەلاری پێشکەش کراون، لەوانە: (ئەمڕۆژی ساڵی تازەیە، خوایە وەتەن ئاواکەی، جەژنە جەژنی نەورۆزە...)، هەروەها ژمارەیەک گۆرانی و هۆرەی جافی لەلایەن هونەرمەندی میللی حسێن هەیەر و (مەحموود حەمەئەمین)ـەوە بە دەنگێکی گەرمیانیانە وتراونەتەوە، لەوانەیش: (ڕاستەی خیابان، شیرینە و خانم، لۆرکێ لۆرکێ...تاد)، هەروەها چەند شانۆگەرییەکیش نمایش کراون (کاوەی ئاسنگەر، سەرتاش، وەستا سەلیم)، ئەمە جگە لە خوێندنەوەی چەند پارچە پەخشان و هۆنراوە (النور، ١٩٦٩، ل٧؛ قادر، ٢٠٢١، ل٦).

نووسەر و ئەدیبانی کەلار لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکانی چلەکان -حەفتاکانی سەدەی ڕابوردوودا بەرهەمەکانی خۆیان بڵاوکردووەتەوە و ڕۆڵی بەرچاویان لەم ڕووەوە هەبووە، هەر لە سەرەتاوە ئەدیب و شاعیرانی کەلار لە پاش دەرچوونی گۆڤاری گەلاوێژ (١٩٣٩ - ١٩٤٩) ڕۆڵی بەرچاویان تێیدا هەبووە، لەگەڵ دەرچوونی یەکەمین ژمارەی گۆڤارەکەدا هاوبەشی (ئیشتراک) لە سنووری کفری و کەلاردا هەبووە، گۆڤاری گەلاوێژ لە سنووری گەرمیان و خانەقین چەند باوەڕپێکراوێکی هەبووە، ئەوانیش سابیر حاجی فەتحوڵڵا (١٩١٦ – ١٩٨٦) لە کفری، هەریەک لە سەیید ئیبراهیم سەیید حەسەن (١٩١٠- ١٩٨٤)، مەلا عارف مەلا یەحیا (١٩١٢- ١٩٩٨)، عەزیز نوور محەمەد، واتا عەزیز پشتیوان (١٩١٢- ٢٠٠١) لە خانەقین (باوەڕ، ٢٠١٧، ل١٣٦)، لە کەلار گۆڤاری گەلاوێژ ژمارەیەک هاوبەشی- ئیشتراکی هەبووە و زۆرتر لە ڕێگەی باوەڕپێکراوی (کفری) یەوە گەیشتووەتە خوێنەرانی، لە سنوورەکە نزیکەی (٥٠) کەس هاوبەشی گەلاوێژیان کردووە (نەریمان، ١٩٩٤، ل١٠٩).

بەشێک لە ئەدیب و شاعیرانی سنووری کەلار بەرهەمەکانیان لە گەلاوێژدا بڵاو کردووەتەوە، ئەحمەد شاکەلی لەژێر ناوی (کەلار: ا شاکەلی)یدا یەکەمین شیعری (دوانێک لەگەڵ قەڵای شێروانە) دا، لە ژمارە (٥)دا بڵاوکردووەتەوە (شاکەلی، ١٩٤٣، ل٣١- ٣٢)، لێرە بەدواوە ئەحمەد شاکەلی (١٠) دەقی شیعری تری بڵاوکراوەتەوە، لەوانە: هۆنراوەی (بەهاران) لە کەلارەوە بۆ گەلاوێژی ناردووە و یەکێکە لە شیعرە جوانەکانی شاکەلی، شیعرەکە بەم شێوەیە دەستی پێ کردووە: «بەهاران و ئێوارەی دەشتی سیروان، ببارێ جار بە جاری تاوی باران...»، (شاکەل، ١٩٤٧، ل٣٧).

لە ساڵی (١٩٤٩)دا ئەحمەد شاکەلی لە کەلارەوە زۆرترین دەقی شیعری بڵاوکردووەتەوە،

بریتی بووه لە (٦) دەق، لە ژمارە (٣) ی خولی دەیەمی ساڵی (١٩٤٩)دا لەژێر ناوی (من و منداڵە کوردەکان)دا، ئەو ساڵە یەکەمین دەقی بڵاوکراوەتەوە (شاکەلی، ١٩٤٩، ل٣٥)، هەر لە ساڵی (١٩٤٩)دا دوایین شیعری شاکەلی لە ژمارە (٨)دا بووە ئەویش پاش کۆچی دوایی کەریم بەگی جاف، بە شیعرێک لە ژێر ناوی (لەبەر شینی کەریم بەگ) هاوخەمی خۆی دەربڕیوە. (شاکەلی، ١٩٤٩، ل٣٦).

لە گۆڤاری گەلاوێژدا ژمارەیەک ئەدیب و شاعیری تر بەرهەمەکانیان بڵاوکراوەتەوە، ئەوەتا لە گوندی دەککەوە، مەلا ئەحمەدی دەککە شیعرێکی بۆ کۆچی دوایی کەریم بەگ لە ژێر ناوونیشانی (دیسان بۆ کەریم بەگ)دا هۆنیوەتەوە (احمد، ١٩٤٩، ل٣٩)، بابا عەلی بێدار (١٨٩٤ - ١٩٤٩) چوار شیعری خۆی لە گەلاوێژدا بڵاوکردووەتەوە، لە ژمارە (٦)ی ساڵی (١٩٤٣)دا نووسراوە «لە خانقینەوە: کاک ب. ع. بێدار» شیعرێکی لەژێر ناوی (خۆشویستنی نیشتیمان) هاتووە و بڵاوکراوەتەوە (بێدار، ١٩٤٣، ل٢٩)، لە (کفری)یەوە (جیمو بێ ناو) کە مەبەست جەمیل مەلا ئیبراهیمی مەلا ئەحمەد (١٩١٠ - ١٩٨٢)ـە دوو بەرهەمی بڵاوکراوەتەوە، لە ژمارە (١٢)ی کانوونی یەکەمی (١٩٤٣)دا وتارێکی لەژێر ناوونیشانی (بەربەرەکانێی ژیان!)دا (بی ناو، ١٩٤٣، ل٥١)، وتاری دووەمی بە ناوونیشانی (کۆمەڵی پێشوو)دا بڵاوکراوەتەوە (بی ناو، ١٩٤٤، ل٢٢)، سابیر حاجی فەتحوڵلا لە کفری باوەڕپێکراوی گەلاوێژ بووە، وتاری (سوپاس بۆ ئەم گەلاوێژە و خوێنەرانی) بڵاوکراوەتەوە، لە وتارەکەیدا باسی لەوە کردووە، کەریم بەگ لە کەلارەوە هانی خەڵکی داوە بۆ خوێندنەوە و ڕووتێکردنی گەلاوێژ، چونکە بە زمانی کوردی هەموو شتێکی گەیاندووە (فتح اللـه، ١٩٤٦، ل٢٧- ٢٨).

لە گۆڤاری گەلاوێژ لە (تەمووزی ١٩٤٣)دا هۆنراوەیەک لە ژێر ناوی (لایەلایە)دا بڵاوکراوەتەوە، ئەم هۆنراوەیە لە کەلارەوە لەلایەن (ژنە جافێک)ـەوە نێرراوە، هۆنراوەکە بەم شێوەیە دەستی پێ کردووە «هەی لایەلایە حەسەن لای لایە، لە خوام گەرەکە بگەیتە پایە...» (ژنە جافیک، ١٩٤٣، ل٣٢)، ئەم ژنە جافەکە هۆنراوەی بۆ گۆڤارەکە ناردووە، (حەبیبە کەریم بەگی جاف)ـە (١٩٢٤- ١٩٩٧)، حەبیبە کەریم بەگ ژنێکی شۆخوشەنگ بووە، هەر بۆیە بووەتە جێ سەرنجی خەڵکی و ناوی چووەتە نێو بەیتە شیعری فۆلکلۆری گەرمیانەوە، لە بەیتە شیعرێکی فۆلکلۆریدا هاتووە «حەبێ خان وەی حەبێ خان، گوڵ مەجلیسی ناو دیوەخان...»، ئەم بەیتە شیعرە فۆلکلۆرییە لەلایەن ژمارەیەک هونەرمەندەوە وتراوەتەوە، لەوانە هونەرمەندان حسێن عەلی (١٩٣٢- ١٩٩١)، سەلاح داوودە (١٩٤١- ٢٠١٣)، بێجگە لەو پارچە هونراوەیە، حەبە خان گەلێک شیعری میللی هەبووە لە بۆنەکاندا وتوونیەتەوە (باوەڕ، ٢٠١٧، ل١٣٦- ١٣٩).

(مستەفا نەریمان)یش سێ بەرهەمی لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە، لە ساڵی (١٩٤٤)دا هۆنراوەیەکی بەناوونیشانی (هەژار و دەوڵەمەند) ناردووە (نەریمان، ١٩٤٤، ل٣٥)، لە ساڵی (١٩٤٦)دا نەریمان وتارێکی گلەیی ئامێزی بۆ گۆڤارەکە ناردووە، چەند هۆنراوە و چیرۆکێکی ناردووە و ئەوان پشتگوێیان خستووە، وتارەکەی (لەگەڵ تۆمە گەلاوێژ)دا بڵاوکراوەتەوە (نەریمان، ١٩٤٦، ل٥٧- ٥٩)، لە (ئابی ١٩٤٨)دا مستەفا نەریمان هۆنراوەی (شێتیم خۆش ئەوێ) ی بڵاوکراوەتەوە، ئەم هۆنراوەیە دوا بەرهەمی نەریمانە لە گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە (نەریمان، ١٩٤٨، ل٣٩- ٤٠)، مینە جاف لە ساڵی (١٩٤٤)

دا دوو هۆنراوەی بڵاوکراوەتەوە، لە ژمارە (٢)دا لە بەشی (دیوانی گەلاوێژ)دا کە تایبەت بووە بە بڵاوکردنەوەی هۆنراوەی شاعیرانی کورد، یەکەمین شیعری (نیشتمانی)ی مینە بڵاوکراوەتەوە (جاف، ١٩٤٤، ل٣١)، لە ژمارە (٥)ی (ئایار)ی هەمان ساڵدا هۆنراوەیەکی تری بەناوی (ئامۆژگاری) بڵاوکراوەتەوە، لە سەرەتای هۆنراوەکەدا نووسراوە «ئەم شعرانە ئامۆژگاری (داوود) بەگی جافە بۆ (سەردار)ی کوڕی، کە مینە جاف هۆنیویەتەوە» (بەگ، ١٩٤٤، ل٣٩- ٤١).

لە کەلارەوە جیاواز لەوانی تر محەمەد سەعید جاف ژمارەیەک بابەتی وەرگێڕراوی لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە، ئەو وەرگێڕانانەی حەمەسەعید بەگی جاف بۆ سەردەمەکەی کارێکی ناوازە و جیاواز بووە، هەموو بابەتە وەرگێڕراوەکانی محەمەد سەعید جاف لە ساڵی (١٩٤٨)دا بڵاوکراونەتەوە، هەرچەندە یەکەمین بابەتی لە ژمارە (٢)دا وتارێک بووە لەژێر ناوی (ڕاستی خەتایە ؟!) کە وتارێکی ڕەخنەئامێزە و تێیدا باسی کەسانی ڕاستگۆی لەو سەردەمەدا کردووە (جاف، ١٩٤٨، ل٤٨- ٥٠)، یەکەمین دەقی وەرگێڕراویشی لەژێر ناوی (مەستی بادەی گەنجی بووم چۆن هۆشیار بوومەوە)ی نووسەر جەواد ئەرباب زادەی لە فارسییەوە کردووەتە کوردی و لە ژمارە (٤)دا بڵاوکراوەتەوە (جاف، ١٩٤٨، ل٣١)، لە ژمارە (٥)دا وتارێکی تری وەرگێڕراوی بەناوی (بانگی ئازادی) بڵاوکراوەتەوە، تایبەت بە یەکێتیی ئیتاڵیا بووە (جاف، ١٩٤٨، ل١٥- ١٦)، لە ژمارە (٦)دا لەژێر ناوی (خنکاویی نەخنکاو) دا بابەتێکی درێژی لە گۆڤاری (الهلال)ەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی (جاف، ١٩٤٨، ل٥٢- ٥٦)، دوایین وەرگێڕانی ئەم نووسەرە لە ژمارە (٨)دا بابەتێکە لەسەر کەسایەتیی ئەمەریکی هینری والاس (١٨٨٨ - ١٩٤٥) (Henry Agard Wallace) کە بڵاوکراوەتەوە (جاف، ١٩٤٨، ل٦٠- ٦٢).

یەکێکی دیکە لەو گۆڤارانەی ئەدیب و نووسەرانی کەلار و گەرمیان بابەتیان تێدا بڵاوکردووەتەوە گۆڤاری هەتاو (١٩٥٤- ١٩٦٠) بووە، لە کەلارەوە محەمەد سەعید جاف چەند بابەتێکی وەرگێڕراوی بۆ ناردوون، لەوانە: چیرۆکی (تەرازوو)ی ئەناتوڵ فرانسی (١٨٤٤ - ١٩٢٤) (Anatole France) لە فارسییەوە وەرگێڕاوە (جاف، ١٩٥٥، ل١٣- ١٤)، لە ژمارە (١٢٢)ی (شوباتی ١٩٥٨)دا بابەتێکی تری بە ناونیشانی «سەرنجی لە شارێکی کوردستان سابڵاخ (مەهاباد)» لە گۆڤاری (سبید و سیاه)ـەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی (جاف، ١٩٥٨، ل١- ٣)، (شێخ ئەحمەدی شاکەلی)ش لەم گۆڤارەدا لە (باخچەی بوێژان) دا شیعرێکی بە ناونیشانی (بۆ دانیشتوانی شاری کفری) بڵاوکردووەتەوە، شیعرەکەی باس لە پێکەوەژیانی نێو پیکهاتەکانی ئەو قەزایە، بە تایبەت کورد و تورکمان کردووە (شاکەل، ١٩٥٩، ل١٤)، بە ناونیشانی (جەژنی نەورۆز) لە باخچەی بوێژاندا شاکەلی شیعرێکی تری نۆزدە بەیتی بڵاوکراوەتەوە (شاکەلی، ١٩٦٠، ل١١).

(مستەفا نەریمان)یش لە گۆڤاری هەتاودا ژمارەیەک بەرهەمی بڵاوکراوەتەوە، یەکەمین بەرهەمی لە ژمارە (٦)دا وتارێکی ڕەخنەئامێز بووە، وتارەکەش وەڵامی کەسێک بووە لە ڕۆژنامەی (ژین)دا بەناوی کلۆڵ بڵاوکراوەتەوە، (نەریمان)یش بە ناونیشانی (وەڵامی ژین و کلۆڵ) ئەو بابەتەی نووسیوە (نەریمان، ١٩٥٤،

ل٤ - ٥)، دوایین بەرهەمی ئەم نووسەرە لە ژمارە (١١٨)دا بریتییە لە هۆنراوەیەکی غەمباری بە ناوونیشانی (شیوەن) بۆ کۆچی دوایی مەلا سەید حەکیمی خانەقینی هۆنیوەتەوە، ئەمەیش پاش ئەوەی کە مەلا سەید حەکیم لە (١٥ی کانونی یەکەمی ١٩٥٧)دا کۆچی دوایی کردووە. (نەریمان، ١٩٥٧، ل١٦)، (ئەحمەد کەلاری)ش لە ژمارە (١٧٩)دا شیعرێکی بە ناوونیشانی (بۆ شەهید کاک ئەمینی بانی) هۆنیوەتەوە (کەلاری، ١٩٦٠، ل١٨)، لە ژمارە (١٨٧)دا لە کەلارەوە کەسێک بەناوی (صابر عەلی بەگ)ـەوە وەڵامی مەتەڵی ژمارەی پێشووی گۆڤاری هەتاوی داوەتەوە بە زنجیرەی پەنجا و چوار ناوی هاتووە (بەگ، ١٩٦٠، ل٤١).

نووسەر و ئەدیبانی کەلار لە گۆڤاری هیوا (١٩٥٧- ١٩٦٣)یشدا ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە، لە کەلارەوە محەمەد سەعید جاف لە ژمارە (٦)ی ئەو گۆڤارەدا وتارێکی سیاسی گرنگی لە گۆڤاری (الفصول)ـەوە بە ناوونیشانی (ڕاپەڕینی ئاسیا) وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، (جاف، ١٩٥٧، ل٨٠- ٨١)، هەر لە ژمارەی پاشتردا محەمەد سەعید جاف چیرۆکێکی فۆلکلۆری کوردی بە ناوی (کاروان) بڵاوکراوەتەوە، زمانی نووسینی چیرۆکەکە لە ئاستێکی بەرزدایە بە شێوەیەک گەلێک وشەی کوردیی ڕەسەنی بەکارهێناوە (جاف، ١٩٥٧، ل٨٨- ٩٢). لە ژمارە (٨)دا هاشم بەرزنجی لە ڕێگەی وتارێکەوە چەند زانیارییەکی لەسەر کفری بە ناوی (مێژووی شاری کفری) خستوتەڕوو (بەرزنجی، ١٩٥٧، ل٥ - ٦). بابەتێکی گرنگی مێژوویی بە ناوونیشانی (شەش پیاوی گەورەی مێژوو) ئەو وتارە وەرگێڕراوە لە ساڵی دووەمی گۆڤاری هیوادا لە کەلارەوە محەمەد سەعید بۆی ناردوون، یەکێک لەو شەش ناودارانە جۆرج واشنتۆنە George Washington (١٧٣٢- ١٧٩٩)، بەشێکی زۆری ئەو وەرگێڕانەی داگیر کردووە (جاف، ١٩٥٨، ل١٧- ٢٤)، هەر ئەم ئەدیبەی کەلار لە ژمارە (٤)ی ساڵی دووەمدا چیرۆکێکی وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی، چیرۆکەکە هی نووسەری ڕووسی لیۆ تۆڵستۆیە بە ناوونیشانی (بێ تاوان) لە گۆڤاری (تهران مصور)ـەوە لە فارسییەوە کردوویەتی بە کوردی، هەر لەگەڵ ئەم چیرۆکە وەرگێرراوەدا وێنەیەکی محەمەد سەعید جاف دانراوە (تولستوی، ١٩٥٨، ل٦٦- ٧٥).

گۆڤاری ڕۆژی نوێ (نیسانی ١٩٦٠- ئەیلوولی ١٩٦١) یەکێکی ترە لەو گۆڤارانەی نووسەر و ئەدیبانی کەلار نووسین و بەرهەمە ئەدەبییەکانی خۆیانیان تێدا بڵاوکردووەتەوە، محەمەد سەعید جاف چیرۆکی (دیاری جەنگ)ی لە گۆڤاری (سبید و سیا)ـەوە وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی (جاف، ١٩٦١، ل١٠٨- ١١١). ئەحمەد کەلاری لە ژمارە یەکی ئەم گۆڤارەدا برووسکەیەکی پیرۆزبایی بە بۆنەی دەرچوونییەوە ناردووە «پیرۆزبایی لە خۆم و هەموو کوردیکی خاوەن شەرەف ئەکەم» (کەلاری، ١٩٦٠، ل٧٦)، مستەفا نەریمان لە ژمارە (٢)ی ڕۆژی نوێدا وتارێکی ڕەخنەیی بە ناوونیشانی (چەند ڕەخنەیەک لە نامیلکەی میر کچان) بڵاوکردووەتەوە، نامیلکەکە لە نووسینی (مچە) ناوێک بووە لە بەغدا چاپ کراوەو (نەریمان)یش بە شێوەیەکی بابەتی چەند ڕەخنەیەکی لەو نامیلکەیە گرتووە (نەریمان، ١٩٦٠، ل٧٢- ٧٤). لە (کفري)یەوە هاشم بەرزنجی وەک پەیامنێری ڕۆژنامەی خەبات پیرۆزبایی دەرچوونی گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)ی لە ستافی گۆڤارەکە کردووە (بەرزنجی، ١٩٦٠، ل٨١).

ڕوناهی (١٩٦٠ - ١٩٦٢) یەکێکی ترە لەو

گۆڤارانەی لە کەلارەوە محەمەد سەعید جاف بەرهەمەکانی خۆی تێدا بڵاوکردووەتەوە، پێش ئەوەی ئەم نووسەرە بابەت بۆ ئەم گۆڤارە بنێرێت لە ژمارە (٣)دا برووسکەیەکی پیرۆزبایی بەبۆنەی دەرچوونییەوە بۆ ستافی گۆڤارەکە لە بادینان ناردووە «خۆشنوودیی خۆم پیشان ئەدەم بەرانبەر دەرچوونی ڕوناهی»، ستافی گۆڤارەکە هەر لەو ژمارەیەدا داوایان لە محەمەد سەعید جاف کردووە بە بابەتە پڕ لە هەستە کوردایەتییەکانی بەسەریان بکاتەوە (جاف، ١٩٦٠، ل٧٦)، هەر ئەم لێخواستنەی گۆڤارەکەش وای کردووە لە ژمارە (٧ - ٨)دا محەمەد سەعید جاف بابەتێکی مێژوویی بە ناوونیشانی (لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژوو، کەریم خانی زەند)ی لە گۆڤاری (خواندنیها)ی فارسییەوە کردووەتە کوردی (جاف، ١٩٦٠، ل١٢- ١٥). لە ڕۆژنامەی کوردستان وەک ئۆرگانی پارتی (٤ی ئادار-١ی نیسانی ١٩٦١)دا، ئەحمەد کەلاری لە ژمارە (٢)دا وتارێکی بە بۆنەی دەرچوونی ڕۆژنامەکەوە بە ناوونیشانی «کوردستان هەڵهات لە کوردستان» بڵاوکردووەتەوە (کەلاری، ١٩٦١، ل٨)، خەسرەو جاف -کوڕی محەمەد سەعید جاف هەر ئەو دەمانە لە ڕۆژنامەی پێشکەوتن بە ناوی (کاکەی جاف) دەستی بە بڵاوکردنەوەی چیرۆکەکانی کردووە (خەسرەو جاف، ٢٠٢٠، چاوپێکەوتن).

جگە لەو گۆڤارە کوردییانەی ناومان بردن، هەفتانە لە (قەسری شیرین)ـەوە ڕۆژنامە و گۆڤارە فارسییەکانی ئەو دەمە وەک (تهران مصور، خوانندگان، اسیا جوان و ترقی) هاتوونەتە کەلار و گەیشتوونەتە دەستی حەمەسەعید بەگی جاف، لە ڕێگەی ئەم گۆڤار و ڕۆژنامە فارسییانەوە ژمارەیەک بابەتی بۆ گۆڤارە کوردییەکان وەرگێڕاوە و ئامادەی کردووە، پاشتریش محەمەد سەعید جاف لە ساڵانی (١٩٦٧- ١٩٦٩) بووەتە ئەندامی دەستەی نووسەرانی ڕۆژنامەی (التآخي)، هەروەها سەرپەرشتیی ڕۆژنامەی برایەتی کوردیشی کردووە، ئەمە بێجگە لەوەی خاوەنی گەورەترین کتێبخانەی تایبەت بووە، خوێندەوارانی ناوچەکە سوودی زۆریان لەم کتێبخانەیە وەرگرتووە، پێش شۆڕشی (١٤ی تەممووز) چەند جارێک ئەفسەرانی عێراق لە جەلەولاوە هاتوونەتە کەلار و سەردانی کتێبخانەکەی (حەمە سەعید بەگی جاف)یان کردووە، یەکێک لەوانە عەبدولکەریم قاسم بووە کە هاتووەتە کەلار، «عەبدولکەریم قاسم هەرچەند ئەهات بۆ کەلار ئەچوو بۆ ژووری کتێبەکانی و بەشی زۆری کاتی لەوێ بە موتاڵاوە بەسەر ئەبرد» (جاف، ١٩٩٩، ل٦٨؛ بطي، ٢٠١١، ص٨٥٨؛ عەبدولواحید، ٢٠٢٠، ل٣٧ - ٣٨، ٦٤).

کاری ڕۆژنامەوانی لە سنوورەکە هەنگاوی گرنگی بەرەو پێشەوە ناوە، لە سنووری کفری و کەلاردا ژمارەک بڵاوکراوەی لۆکاڵی دەرچوون، نووسەرانی ناوچەکە بۆ خۆیان ڕۆڵیان تێدا هەبووە، یەکەمین بڵاوکراوەش لە سنوورەکە بریتی بووە لە بڵاوکراوەی (شیلان) لە گوندی زەرداو لە ساڵانی (١٩٤٤- ١٩٤٥) شێخ عەتای تاڵەبانی وەک حزبی هیوا بە شێوەیەکی نهێنی نزیکەی (١٤- ١٥) ژمارەی لێ دەرکردووە، هەر لەو گوندەدا بڵاوکراوەی (هیوای ئازاد)یش دەرکراوە، مستەفا نەریمان باسی لەوە کردووە، بڵاوکراوەی (شیلان) وەک بڵاوکراوی هیوا لە ئاوایی زەرداو لە لایەن شێخ عەتاوە بڵاوکراوەتەوە، ئەوانیش بە مەبەستی بڵاوکردنەوە بابەتیان پێ داوە (نەریمان، ١٩٩٤، ل١٢٠؛ تاڵەبانی، ٢٠٠٦، ل٧٠)، لە (بەهاری ١٩٦٢)دا لە گوندی (شاکەل)ی نزیک کەلار

فەرهـاد شـاکەلی بڵاوکراوەیەکـی دەستنووسـی یـەک پـەڕەی بەنـاوی (لادێ)ـەوە دەرکـردووە کـە (٥٠-٦٠) لاپـەڕە بـووە، هـەر شاکەلی لـە ساڵی (١٩٦٣)دا (٣- ٤) ژمـارەی لـە گۆڤارێکـی تـری دەستنووس بەنـاوی (بەهـار) دەرکـردووە (بـاوەڕ، ٢٠١٣، ل٣١٨ - ٣١٩).

لـە ساڵانی (١٩٦٥- ١٩٦٦)دا لـە گونـدی (دێینـە)ی نزیک کەلار لـە لایـەن (ئەحمـەد شاکەلی)یەوە بڵاوکراوەی دەستنووسـی (هەللولیـا) بـە هـەردوو زمانـی کـوردی و عەرەبی بڵاوکراوەتـەوە، ناوی بڵاوکراوەکەش لە وشەیەکی سەرنجراکێشـی نـاو ڕۆمانێکـی بیانییـەوە وەرگرتـووە کـە مانـای (وریابوونـەوە)ی داوە و (٨) ژمـارەی لـێ دەرکـردووە، لـە ساڵی (١٩٧٢) لـە قوتابخانـەی ناوەنـدی کـەلار بـە سەرپەرشـتیی (ناسـیح غەفـوور)ی پسـپۆڕی زمانـی عەرەبـی دوو بڵاوکـراوەی سـەر دیـوار بـە نـاوی (تیشک) بە زمانی کوردی، (معرفة) بە زمانی عەرەبی دەرکراوە، ژمارەیـەک بابەتـی هەمەجۆری لەخۆی گرتـووە، بێجگـە لەمانـەش لـە قـەزای کفـری ژمارەیـەک بڵاوکـراوە لەلایـەن لەتیـف هەڵمـەت و (فەرهـاد شـاکەلی)یەوە بـە نـاوی (بەرزنجـە، باوەشاسـوار، شەپۆلەکان)ـەوە بـە شێوەی دەسـتنووس دەرچـوون (بـاوەڕ، ٢٠١٣، ل٣٢٣- ٣٢٣؛ ئەحمـەد شـاکەلی، ٢٠٢١، چاوپێکەوتـن).

م. ئەحمـەد شاکەلی لـە ساڵانی (١٩٦٩- ١٩٧٠) لـە هـەردوو ڕۆژنامـەی (النـور، هاوکاری)یشدا بابەتەکانی بڵاوکراوەتـەوە، ئەندامـی یەکێتیـی نووسـەرانی کـورد بـووە (ئەحمەد شـاکەلی، ٢٠٢١، چاوپێکەوتن)، لەپـاش ڕاگەیاندنی بزووتنـەوەی ڕوانگـە لـە کـەلارەوە لـە بڵاوکـراوەی ئـەو گرووپـەدا کـە بەنـاوی (ڕوانگـە) دەرچـووە، هـەر یـەک لـە ئەنـوەر (فەرهـاد) شاکەلی و ئەحمـەد شـاکەلی بـە چەنـد بەرهەمێک تێیدا بەشـدار بـوون، لـە ژمـارە (١)دا ئەنـوەر شـاکەلی بـە شـیعری (ون بـوون لەنـاو وشـەدا) تێکسـتێکی بڵاوکراوەتـەوە (شـاکەلی، ١٩٧٠، ل٣١- ٣٤)، (ئەحمەد شاکەلي)یش هـەر لـەو ژمارەیـەدا بـە چیرۆکـی (ئاژاوەیـە و دڵـداری) بەشداری کـردووە، (ئەحمـەد شاکەلی، ١٩٧٠، ل٧٤- ٨١)، لـە ژمـارە (٢)شدا ئەحمـەد شاکەلی چیرۆکێکی تـری بێ ناوونیشانی بڵاوکراوەتەوە (ئەحمەد شاکەلی، ١٩٧١، ل٣٨- ٤٢)، ئەمـە بێجگـە لـەوەی هـەر یـەک لـە (محەمـەد شاکەلی، ئەمجـەد شاکەڵی)ش دەستیان بـە بڵاوکردنـەوەی بەرهەمەکانیـان کـردووە.

فەرهـاد شـاکەلی و ئەحمـەد شـاکەلی لـە سـەرەتای سـاڵی (١٩٧٠)دا وەک دوو ئەندامـی گرووپـی کفـری لەگـەڵ لەتیـف هەڵمـەت کاریـان کـردووە، لـە (١٤ی تەمـووزی ١٩٧١)دا هەریـەک لـە (لەتیـف هەڵمـەت، ئەنـوەر (فەرهـاد) شـاکەلی لەبـارەی نوێگـەری لـە شـیعری کوریـدا بەیاننامەیەکیـان بڵاوکردووەتـەوە (هەڵمەت، ١٩٩٦، ل٨- ٢٠)، پاشتر فەرهاد شاکەلی لـە ساڵی (١٩٧٣)دا یەکەمیـن دیوانـە شـیعری خـۆی بـە ناوونیشـانی (پـرۆژەی کوودەتایەکـی نهێنـی) چـاپ کـردووە (کـەلاری، ٢٠١١، ل٣٢٥)، هـەر لـەو دەمـەدا کـەلار شـاعیرێکی لاوی لەئامێـز گرتـووە، ئەویـش محەمـەد پـەژار (١٩٥٤- ١٩٩١) بـووە، لـە گۆڤـاری (بەیـان)دا یەکەمیـن کۆپلـە شـیعری خـۆی بەناوونیشـانی (ئاوارەیـی) بڵاوکردووەتـەوە (کەلاری، ١٩٧٥، ل٤٦؛ بـاوەڕ، ٢٠١٤، ل٢٤)، بێجگـە لەوانـەش کـەلار و دەوروبـەری خاوەنـی ژمارەیـەک شـاعیری میللـی بـووە، لەوانـە: غالـب (١٩٠٨ - ١٩٤٦)، حاجـی برایمـی شـاتری (١٩١٩- ٢٠٠٠)، بـێ دەنـگ گەرمیانـی (١٩٢٠- ٢٠٠٦)، مـەلا حەمـە نەجیـب بەرلووتـی (١٩٣٢ - ١٩٩٦)، بـێ بـەش گۆبانـی (١٩٤٧- ٢٠٠٠)... تـاد (نەریمـان، ٢٠٠٧، ل٣٠٢- ٣٠٣؛ هـەلاج، ٢٠١٣، ل٣٣٥- ٣٣٦).

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم// کتێب:

ا- بەزمانی کوردی:

١ - باوەڕ، ئەحمەد (٢٠١٤)، دیوانی شەهید محەمەد

پەژار ١٩٥٤ – ١٩٩١، پێشەکی: لەتیف هەڵمەت، چاپی نوێ، لە بڵاوکراوەکانی بەڕێوەبەرێتیی گشتیی ڕۆشنبیریی و هونەری گەرمیان: کەلار
٢ – تاڵەبانی، د .موکەڕەم (٢٠٠٦)، کەی هۆهۆ دەگەڕێتەوە بۆ زەرداو؟، چاپی یەکەم، بڵاوکراوەی ئاراس: هەولێر.
٣ – جاف، خوسرەو، (٢٠٠٠)، پرسە ئاهەنگی چلەی ماتەمینی خوالێخۆشبوو محەمەد سەعید بەگی جاف، ١٩٩٦/٥/٩: بێ شوێنی چاپ.
٤ – جاف، خوسرەو، (٢٠٢٠)، لێرە و لەوێ، چاپی یەکەم بێ شوێنی چاپ.
٥ – جاف، د. حەسەن (٢٠١٤)، کەشکۆڵی مەحموود پاشای جاف، بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین، چاپخانەی شیمال: بەیرووت.
٦ – جاف، کەریم بەگی فەتاح بەگی (١٩٩٥)، تەئریخی جاف، لێکۆڵینەوەی: د. حەسەن جاف، پێشەکی: محەمەد عەلی قەرەداغی، چاپی یەکەم: بەغدا.
٧ – شاکەلی، محەمەد (٢٠١٢)، قەزای کفری .. شارەدێی کەلار لە پەنجاکاندا و پاسەکەی حاجی ١٩٦١ – ١٩٧٥، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ڕووناکبیری: کەرکووک.
٨ – شاکەلی، محەمەد (٢٠١٦)، پەروەردە و خوێندن لەگەرمیاندا.. ١٩٥٠ – ١٩٦٠، لە بڵاوکراوەکانی کۆمەڵەی ڕووناکبیری و کۆمەڵایەتی: کەرکووک.
٩ – عەبدولواحید، ئازاد، (٢٠٢٠)، من و تۆ، هەڤپەیڤینێکی فراوانە لەگەڵ خوسرەو جاف، چاپی یەکەم: هەولێر.
١٠ – کاکەیی و ڕێبین، هەردەوێل، کاروان عوسمان، (٢٠١٧)، کەشکۆڵی گەرمیان، چاپخانەی شوان، سنە.
١١ – نەریمان، مصطفی (١٩٩٠)، دیوانی مینە جاف، پێشەکی: د. حەسەن جاف، مطبعة دار الجاحظ، بغداد.
١٢ – نەریمان، مستەفا (٢٠٠٧)، ئەدیب و نووسەرانی کفری و دەوروپشتی، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کورد، بەغدا.
١٣ – نەریمان، مستەفا، (١٩٩٤)، بیرەوەرییەکانی ژیانم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغدا.
١٤ – هەلاج، ساڵح (٢٠١٣)، مێژووی شیعر و شاعیرانی گەرمیان، چاپی دووەم، چاپخانەی گەنج، سلێمانی.
ب– بەزمانی عەرەبی:
١ – بطي، د. فائق، (٢٠١١)، الموسوعة الصحفية الكوردية في العراق تاريخها وتطورها، دار المدى للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت.
٢ – العزاوي، المحامي عباس (١٩٤٧)، عشائر العراق الكوردية، مطبعة المعارف: بغداد.

دووەم// گۆڤار و ڕۆژنامە:

١ – (١٩٢٨)، لیستەی ناوی ئەو گەورانەی کە یاریدەیان داوین، زاری کرمانجی، ساڵی دووەم، ژمارە (٥).
٢ – (١٩٦٠)، وەڵامەکانی مەتەڵی هەتاوی ژمارە ١٨٦، هەتاو، ساڵی حەوتەم، ژمارە (١٨٧).
٣ – (١٩٦٩)، کەلار تستقبل عيد نوروز بمظاهر الحفاوة والتكريم، النور، العدد (١٣٤).
٤ – ئەحمەد، مامۆستا مەلا (١٩٤٩)، دیسان بۆ کەریم بەگ، گەلاوێژ، ساڵی دەیەم، ژمارە (٨).
٥ – باوەڕ، ئەحمەد (٢٠١٣)، مێژووی ڕۆژنامەوانیی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی گەرمیان ١٩٣٩ – ١٩٧٢، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژمارە (٢٧).
٦ – باوەڕ، ئەحمەد (٢٠١٤)، کەشکۆڵی حەمەی شاسواری پوقە لە گەرمیان، ڕامان، ژمارە (٢١٠).
٧ – باوەڕ، ئەحمەد (٢٠١٦)، عەباس ئەلعەززاوی لە گەشتێکیدا بۆ ناوچەی گەرمیان و کەلار ١٩٤٣، ڕامان، ژمارە (٢٣٥).
٨ – باوەڕ، ئەحمەد (٢٠١٧)، ژنە جافێک لە کەلارەوە: حەبیبە خانمی کەریم بەگی جاف ١٩٢٤ – ١٩٩٧، ڕامان، ژمارە (٢٤٣).
٩ – باوەڕ، ئەحمەد (٢٠٢١)، ڕەزا بەگی جاف و ڕۆڵی ڕەزا بەگی جاف لەبواری ئەدەبیات و ڕووناکبیری کوردیدا ١٨٨٦ – ١٩٤٢، یادی کەلار،

ژماره (٥).
١٠ – بەگ، محەمەدئەمین کەریم (١٩٤٤)، ئامۆژگاری، گەلاویژ، ساڵی پێنجەم، ژماره (٥).
١١ – بێ ناو، جیمو (١٩٤٣)، بەربەرەکانی ژیان!، گەلاوێژ، ساڵی چوارەم، ژماره (١٢).
١٢ – بێ ناو، جیمو (١٩٤٤)، کۆمەڵی پێشوو!، گەلاوێژ، ساڵی پێنجەم، ژماره (٥).
١٣ – بێدار، ب. ع (١٩٤٣)، خوشویستنی نشتمان، گەلاوێژ، ساڵی چوارەم، ژماره (٦).
١٤ – پیروەیس، م. ج (١٩٢٨)، بۆ مەندوبەکانمان، زاری کرمانجی، ژماره (١٢).
١٥ – تولستوی، لیون (١٩٥٨)، بێ تاوان، وەرگێڕانی: محەمەد سەعید جاف، هیوا، ساڵی دووەم، ژماره (٤).
١٦ – جاف، سەباح عەلی (٢٠١٦)، شاری کەلار و سیمای خوێندن ١٩٣١–١٩٨١، شیکار، ژماره (١٤).
١٧ – جاف، محەمەد ئەمین کەریم بەگ (١٩٤٤)، نیشتمانی، گەلاوێژ، ساڵی پینجەم، ژماره (٢).
١٨ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٤٨)، بانگی ئازادی، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژماره (٥).
١٩ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٤٨)، خنکاویی نەخنکاو، بەشی دووەم، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژماره (٧).
٢٠ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٤٨)، خنکاویی نەخنکاو، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژماره (٦).
٢١ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٤٨)، ڕاستی خەتایە ؟!، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژماره (٢).
٢٢ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٤٨)، هانری والاس، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژماره (٨).
٢٣ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٥٧)، ڕاپەرینی ئاسیا، هیوا، ساڵی یەکەم، ژماره (٦).
٢٤ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٥٧)، کاروان، هیوا، ساڵی یەکەم، ژماره (٧).
٢٥ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٥٨)، سەرنجی لە شارێکی کوردستان سابلاخ (مەهاباد)، هەتاو، ساڵی چوارەم، ژماره (١٢٢).
٢٦ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٥٨)، شەش پیاوی گەورەی مێژوو، هیوا، ساڵی دووەم، ژماره (١).
٢٧ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٦٠)، پیرۆزبایی، ڕوناهی، ژماره (٣).
٢٨ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٦٠)، لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژوو کەریم خانی زەند، ڕوناهی، ژماره (٧ – ٨).
٢٩ – جاف، محەمەد سەعید (١٩٦١)، دیاریی جەنگ، ڕۆژی نوێ، ساڵی دووەم، ژماره (١).
٣٠ – جافێک، ژنە (١٩٤٣) لایەلای، گەلاوێژ، ساڵی چوارەم، ژماره (٧).
٣١ – حاجی مەحموود، خەلیل عەبدوڵڵا (٢٠٠٩)، یادگارییەکی حەسەن زیرەک لە گوندی تازەدێی گەرمیان، ورێزا، ژماره (٥ – ٦).
٣٢ – حەمە ساڵەح، شۆخان (٢٠١٧)، سەلە کەلاری، نەوژین، ژماره (٣).
٣٣ – ڕەشید، ئاڵا (٢٠٠٤)، دەنگێکی ڕەسەنی شار، کەلار، ژماره (٣).
٣٤ – شاکەل، ئەحمەد (١٩٤٧)، بەهاران، گەلاوێژ، ساڵی هەشتەم، ژماره (٥).
٣٥ – شاکەل، ئەحمەد (١٩٥٩)، بو دانیشتوانی شاری کفری، هەتاو، ساڵی پێنجەم، ژماره (١٤٩).
٣٦ – شاکەلی، (١٩٤٣)، دوانێک لەگەڵ قەڵای شێروانە، گەلاوێژ، ساڵی چوارەم، ژماره (٥).
٣٧ – شاکەلی، ئەحمەد (١٩٤٩)، لەبەر شینی کەریم بەگ، گەلاوێژ، ساڵی دەیەم، ژماره (٧).
٣٨ – شاکەلی، ئەحمەد (١٩٤٩)، من و ناڵەی کوردەکان، گەلاوێژ، ساڵی دەیەم، ژماره (٣).
٣٩ – شاکەلی، ئەحمەد (١٩٦٠)، جەژنی نەورۆز، هەتاو، ساڵی شەشەم، ژماره (١٧٤).
٤٠ – شاکەلی، ئەحمەد (١٩٧٠)، ئاژاوەیە و دڵداری، ڕوانگە، ژماره (١).
٤١ – شاکەلی، ئەحمەد (٢٠٢١/١/٢٤)، کەلار.
٤٢ – شاکەلی، ئەنوەر (١٩٧٠)، ون بوون لەناو وشەدا، ڕوانگە، ژماره (١).
٤٣ – فەتحوڵڵا سابیر حاجی (١٩٤٦)، سوپاس بو ئەم گەلاوێژە و خوێندەوارانی، گەلاوێژ، ساڵی حەوتەم، ژماره (٧).

٤٤ – قادر، عەبدوڵڵا حەسەن (٢٠١٤)، کەلاری کۆن و نەورۆز، گڕی نەورۆز، ژمارە (١٤).
٤٥ – قادر، عەبدوڵڵا حەسەن (٢٠٢١)، نەورۆزی ساڵی ١٩٦٩ی کەلاری کۆن، گڕی نەورۆز، ژمارە (٢١).
٤٦ – کەلاری، ئەحمەد (١٩٦٠)، بۆ شەهید کاک ئەنوەر بانی، هەتاو، ساڵی حەوتەم، ژمارە (١٧٩).
٤٧ – کەلاری، ئەحمەد (١٩٦٠)، پیرۆزبایی، ڕۆژی نوێ، ساڵی یەکەم، ژمارە (١).
٤٨ – کەلاری، پەژار (١٩٧٥)، ئاوارەیی، بەیان، ژمارە (٢٩).
٤٩ – کەلاری، ئەحمەد (١٩٦١)، کوردستان هەڵهات لە کوردستان، کوردستان، ژمارە (٢).
٥٠ – مەلا ئەحمەد، مامۆستا (١٩٤٩)، دیسان بۆ کەریم بەگ، گەلاوێژ، ژمارە (٨).
٥١ – نەریمان (١٩٤٨)، شێتیم خوش ئەوێ، گەلاوێژ، ساڵی نۆیەم، ژمارە (٨).
٥٢ – نەریمان (١٩٥٤)، وەڵامی ژین و کڵۆڵ، هەتاو، ساڵی یەکەم، ژمارە (٦).
٥٣ – نەریمان (١٩٥٧)، شیوەن، هەتاو، ساڵی چوارەم، ژمارە (١١٨).
٥٤ – نەریمان (١٩٦٠)، چەند ڕەخنەیەک لە نامیلکەی (میرکچان)، ڕۆژی نوێ، ساڵی یەکەم، ژمارە (٢).
٥٥ – نەریمان، م (١٩٤٤)، هەژار و دەوڵەمەند، گەلاوێژ، ساڵی پێنجەم، ژمارە (١١).
٥٦ – نەریمان، مستەفا (١٩٩٤)، هەڵگری ئاڵای تێکۆشانی سیاسی حەمەبەگی جاف ١٩٠٤-١٩٣٤، ڕەنگین، ژمارە (٦٣).
٥٧ – هەڵمەت، لەتیف (١٩٩٦)، لە (کفری)یەوە بۆ کۆتاییەکان، مامۆستای کورد، ژمارە (٣٠ – ٣١).
٥٨ – ئەحمەد شاکەلی (١٩٧١)، ......، ڕوانگە، ژمارە (٢).

سێیەم// چاوپێکەوتن:

١ – خەسرەو جاف (٢٠٢٠/١٠/٢)، هەولێر.

لە ساڵی (١٩٤٥) لە کەلار لەدایک بووە، ماستەری لە ئەندازیاریی تەلارسازیدا بەدەست هێناوە، لە سنووری گەرمیان سەرلقی شۆڕشی ئەیلوول بووە، ئێستا ئەدیبێکی ناسراوی کوردستانە.

٢ – شاکەلی، ئەحمەد (٢٠٢١/١/٢٤)، کەلار.

لە ساڵی (١٩٤٨) لە گوندی دەککەی سەرچەم لەدایک بووە، خانەی مامۆستایانی تەواو کردووە، لەساڵی (١٩٧١) وەک مامۆستا دامەزراوە، لەماوەی ساڵانی (١٩٦٩ – ١٩٧٤) لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا نووسینی بڵاوکردووەتەوە، لە ساڵی (١٩٧٠)دا ئەندامی یەکێتیی نووسەرانی کورد بووە.

٣ – کەیمنەیی، حەمە حسێن (٢٠٢٠/٩/٢٤)، پێوەندی تەلەفۆنی، ئێران.

لە ساڵی (١٩٢٣) لە گوندی کەیمنە لەدایک بووە، لەسەرەتای ساڵی پەنجاکانەوە هاتووەتە کەلار و نزیکەی نۆ ساڵ تێیدا ماوەتەوە، ئەم هونەرمەندە خاوەنی چەندان بەرهەمی ڕەسەنی گەرمیانیانەیە.